

Osvícenský kolonialismus: Meziválečná Podkarpatská Rus a Československo jako unikátní případ v postkoloniálních studiích

DMYTRO ERDELI

Enlightenment Colonialism: Interwar Subcarpathian Rus and Czechoslovakia as a Unique Case in Postcolonial Studies

DOI: <https://doi.org/10.54937/kd.2025.16.2.142-161>

ABSTRACT: This publication analyzes the relations between the first Czechoslovak Republic as the state of the Czechs in the broad sense of the word and Subcarpathian Rus from the point of view of postcolonial studies. Within the methodological approach, both objects are perceived in the roles of metropolitan power and colony. This theoretical framework serves to test the criteria and signs of colonialism in objects relations. The aim of the work is insight into the possible concept and essence of Czech colonialism in Subcarpathian Rus in the interwar period, or revision of its previous interpretations. The output of the text is a model of the so-called Enlightenment colonialism, applicable to the relations between the historical Czech lands and Subcarpathian Rus. According to this model, the „colony“, which is in an unequal and dependent position in relation to the „metropolis“, at the same time receives opportunities and investments on the path of transformation into a more sovereign and self-sufficient political, social and cultural entity.

Keywords: Subcarpathian Rus, Czechoslovakia, Colonialism, Postcolonialism.

Úvod

Kolonialismus a postkoloniální debata nebyly donedávna považovány za důležité otázky českých dějin, ani dějin střední Evropy. Hlavním důvodem, jak tvrdí Filip Herza, je převládající představa o „nekoloniální jedinečnosti“ Čechů a jejich nezapojení do koloniálního systému.¹ České země, ležící v „hlubinách“ evropského kontinentu, byly v tzv. koloniálním období opravdu samy z velké části pod nadvládou metropolí. Vznik Československé republiky v roce 1918, na vrcholu koloniální éry, je vnímán spíše jako zrod prvního suverénního národního státu Čechů a Slováků (oficiálně Čechoslováků,² z nichž hlavní roli hráli právě Češi). Jeho součástí se však na dva desetiletí stala kromě Slovenska i externí entita,

¹ HERZA, Filip. Colonial Exceptionalism: Post-colonial Scholarship and Race in Czech and Slovak Historiography. In *Slovenský národopis*, 2020, roč. 68, č. 2, s. 176. <https://doi.org/10.2478/se-2020-0010>

² Z politických důvodů byla za První republiky prosazována ideologie čechoslovakismu tvořící fiktivní česko-slovenskou identitu.

a to Podkarpatská Rus³. Tato územní expanze na východ byla sice krátkodobá, ale kvalitativně změnila postavení Československa a českého národa z hlediska postkoloniálních studií. Ovládnutí území s odlišnými charakteristikami (politickými, hospodářskými, sociálními) a mimo „kmenový“ etnokulturní prostor samo o sobě položilo základy alespoň „kvazikoloniálních“ vztahů. Otázkou byla jen jejich forma a charakter.

Podle Ronalda Horvatha je kolonialismus formou nadvlády – kontroly nad územím a/nebo chováním jiných jedinců či skupin. Kolonialismus je považován za formu vykořisťování s důrazem na ekonomické aspekty a za proces změny kultury. Existuje také rozšířená shoda, že kolonialismus odkazuje na skupinovou nadvládu a nikoli na sociální vztahy.⁴ Může se zdát, že kolonialismus je příliš nevhodný termín pro střední Evropu, zvláště pro unitární stát, jakým byla Československa republika (dále ČSR). Neměli bychom však spěchat se závěry a toto ožehavé, ale zajímavé téma ignorovat, protože historické podklady pro ni vlastně jsou. Kolonialismus v modernějším pojetí nemusí nutně znamenat jenom agresivní vykořisťování, genocidu nebo rasismus. Postkoloniální teorie analyzuje dopady kolonialismu na dekolonizované společnosti jako komplexní fenomén, zahrnující nejen materiální faktory, ale v širokém slova smyslu i mentální. Postkolonialismus se tak týká nejen geografických hranic, ale i intelektuálních. Co také stojí za zdůraznění, je, že ani moderní historiografie není oproštěna od vlivu zmíněného fenoménu.

Například Saidův koncept orientalismu ve smyslu definice „my“ a „ti druzí“ je zcela aplikovatelný na české prostředí první poloviny 20. století. Orientalismus je původně fenomén v západoevropské kultuře, který se vyznačuje povrchním vnímáním a interpretací mimoevropských kultur, především asijských. Jde o důležité téma postkoloniální teorie a je vnímáno jako jeden z předpokladů kolonialismu.⁵ Touhu být součástí „bílého světa“ na protiváhu Orientu lze považovat za na svou dobu organickou i v českém prostředí.⁶ Orientalismus navíc není vždy dichotomický. Například antropoložka Milica Bakić-Hayden ve svém konceptu orientalismu („nesting orientalism“) dokazuje, že tento fenomén má gradaci a je dynamický. Pro západní Evropu byla Orientem v užším slova smyslu Asie, ale v širokém smyslu pro ně byl Orientem i Balkán, který je geograficky součástí Evropy.⁷ Minimálně do poloviny 20. století zůstával tento přístup aplikovatelný i na území Podkarpatské Rusi. Čili orientalismus (a v širším smyslu i kolonialismus) ve vnímání a interpretaci Podkarpatské Rusi byl pro české prostředí v meziválečném období i přes geografickou blízkost přirozený, vyplývající z dobových kulturních tendencí.

³ Podkarpatská Rus je historické území ležící v oblasti Východních Karpat. Dříve známá jako Uherská Rus, Karpatská Rus. Základem pro vznik Podkarpatské Rusi jako územní jednotky byly čtyři severovýchodní župy Uherského království, ve kterých žili převážně Rusíni. Tato entita byla součástí Československé republiky v letech 1919 až 1939.

⁴ HORVATH, Ronald. A Definition of Colonialism. In *Current Anthropology*, 1972, roč. 13, č. 1, s. 45 – 46. <https://doi.org/10.1086/201248>

⁵ SAID, Edward. Orientalism Reconsidered. In *Cultural Critique*, 1985, roč. 1, č. 1, s. 89 – 91. <https://doi.org/10.2307/1354282>

⁶ HERZA, *Colonial Exceptionalism*, s. 183.

⁷ BAKIĆ-HAYDEN, Milica. Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia. In *Slavic Review*, 1995, roč. 54, č. 4, 1995, s. 917 – 918. <https://doi.org/10.2307/2501399>

Nebylo to nic negativního nebo pozitivního, ale součást historicky determinovaného společenského a kulturního vývoje v regionu. V některých případech bylo „nafukování“ orientálního obrazu Podkarpatské Rusi v dobovém kontextu dokonce bráno jako užitečné. Například obrazy divoké přírody a horských vesniček zvyšovaly turistickou atraktivitu. Na druhé straně selektivita ve vztahu k Podkarpatské Rusi přispívala k zaujatosti a primitivizaci celé země a jejího obyvatelstva. Poměrně jasnou ukázkou dobového orientalismu je film „Marijka-nevěrnice“ z roku 1933. Jde o nejznámější celovečerní film natočený na meziválečné Podkarpatské Rusi, jehož scenáristou byl Ivan Olbracht. V jedné z nejdramatičtějších scén filmu český četník na otázku, proč místní obyvatel zabil svého přítele, opověděl: „Proč? Protože je to zvíře, protože je zde vlčí zem, protože je v Karpatech ještě středověk...“⁸ S opatrností lze říci, že představy o Podkarpatské Rusi v českém veřejném prostoru, a tedy i určitá očekávání, utvářely především podobné „image“ v literatuře, časopisech a filmech. Výjimkou byli snad specialisté a úředníci, kteří měli zkušenosti s Podkarpatskou Rusí, což ale také nezaručovalo absenci předsudků.

Stojí za to otevřít diskusi o kolonialismu i kvůli potřebě aktualizovat některé aspekty postsovětské (postkomunistické) historiografie. Na rozdíl od Slovenska, které zůstalo součástí Československa i v socialistickém období, Podkarpatska Rus se po roce 1945 ocitla v Sovětském svazu. Tedy narativ o „buržoazním“ a „koloniálním“ panství Čechů byl jedním z hlavních motivů místní sovětské historiografie po desetiletí. V socialistickém Československu se toto téma tabuizovalo. Období první poloviny 20. století bylo totiž z ideologických důvodů považováno za éru vrcholu západního imperialismu a kolonializmu; meziválečné Československo bylo vnímáno jako součást tohoto systému. Jasným příkladem použití takové terminologie a výkladu ve vztahu k meziválečné ČR je práce zakarpatského sovětského historika Vasila Ilka.⁹

Negativní obraz české nadvlády na Podkarpatské Rusi nezmizel hned i po pádu komunistického režimu v SSSR; byl to postupný proces. Například, jedna z předních monografií o dějinách Podkarpatské Rusi v meziválečném období, kterou vydal Andrej Puškaš v roce 2006¹⁰, se projevuje vůči Československu skepticky. Dílo je plné kritických až útočných tezí, jako například „Místnímu obyvatelstvu chvíli trvalo, než pochopilo, že je čeští panovníci prostě oklamali hlasitými sliby“¹¹ nebo „Vláda... slíbila místním úřadům (na Podkarpatské Rusi) právo hospodařit se zdroji země, ale... v praxi z její ekonomiky udělala zdroj surovin pro Česko a výnosný trh pro své zboží.“¹² Přestože autor uznává, že postavení Podkarpatské Rusi za Československa se oproti době před rokem 1918 zlepšilo, považuje přístupy Prahy za diskriminační a despektní. Problematika Podkarpatské Rusi v době ČR dlouhý čas byla právě takto zkreslená, nebo obecně nerozpracovaná.

⁸ VANČURA, Vladislav (režisér). *Marijka nevěrnice*. Film. Slavia-film, 1934.

⁹ ИЛЬКО, Василий. *Аграрные отношения в Закарпатье в эпоху империализма (1900 – 1944)*. Ужгород, 1984. Диссертация. [ILKO, Vasyl. *Agrární vztahy na Zakarpatí v období imperialismu (1900-1944)* (Disertační práce). Užhorod, 1984.]

¹⁰ ПУШКАШ, Андрей. *Цивилизация или варварство: Закарпатье (1918 – 1945 г.г.)*. Москва: Европа, 2006. [PUŠKAŠ, Andrej. *Civilizace nebo barbarství: Zakarpatí (1918-1945)*. Moskva : Evropa, 2006.]

¹¹ PUŠKAŠ, *Civilizace*, s. 67.

¹² PUŠKAŠ, *Civilizace*, s. 72.

Od konce 90. let 20. století vyšlo však několik konzistentních historických monografií k meziválečné Podkarpatské Rusi: od Petra Švorce¹³ ze Slovenska, od Paula Roberta Magocsiho¹⁴ z Kanady, od Jana Rychlíka¹⁵ z Česka. Zejména výše zmínění autoři měli nelehký úkol zaplnit vakuum v syntetické historické literatuře o Podkarpatské Rusi. Jejich přístup byl pragmatický, bez výraznějšího zaměření na teoretizování. Na dostatečné úrovni jimi byly pokryty základní otázky politického a společenského vývoje Podkarpatské Rusi. Shodují se, že setrvání Podkarpatské Rusi v Československu bylo pro dobové poměry nejlepší možností a přineslo mnohem více pozitivních změn než negativních. Toto pozitivní hodnocení začalo v posledních 10-20 letech dominovat i mezi zakarpatskými historiky na Ukrajině. Například historik z Užhorodu Mykhailo Almašij ve své monografii z roku 2019 dokonce uvádí, že „...československý stát nešetřil na nákladech pro zvýšení národohospodářské úrovně autonomní Podkarpatské Rusi“.¹⁶ Jinými slovy, za posledních 30 let jsme se posunuli od negativního k pozitivnímu obrazu Československa ve vztahu k Podkarpatské Rusi. Navíc v mnoha případech nejde jen o evoluci historiografie, ale i konkrétních historiků, z nichž většina se přinejmenším narodila a vyučila v období socialismu. To, k čemu jsme ještě nedospěli, nebo k čemu dospíváme, je otevřená a odvážnější diskuse o orientalismu a postkolonialismu v těchto ohledech. Vyplatí se to udělat už jen proto, abychom tento pro mnohé nepříjemný problém konečně prodiskutovali a uzavřeli. Je možné, že daný diskurz je slepou uličkou, ale i to bez hlubšího uvažování nelze zjistit.

Oživení postkoloniálního diskurzu o bývalém Československu začalo ve skutečnosti před cca 10 lety. I pro české prostředí (podobně slovenské) je to stále nové téma, nemluvě o vědeckých kruzích bývalé Podkarpatské Rusi. Do jisté míry průkopnickým se stal odborný text z roku 2014 od českého sociologa a historika Stanislava Holubce „*Přinášíme řád, disciplínu, západoevropskou demokracii a kulturu do této země bývalého orientálního chaosu a nepořádku. České vnímání Podkarpatské Rusi a její modernizace ve 20. letech 20. století*“.¹⁷ Autor v něm vlastně udělal z Československa a Čechů objekt postkoloniálních studií. Inovací článku je rozpracování něčeho podobného „kritické teorii českého vládnutí na Podkarpatské Rusi“. Stanislav Holubec vychází ze současných výdobytků postkoloniálních teorií (jako třeba konceptu “nesting orientalism”), podle nichž nejen na jiných

¹³ ŠVORC, Peter. *Zakliata krajina. Podkarpatská Rus 1918-1946*. Prešov : Universum, 1996.

¹⁴ MAGOCSI, Paul Robert. *With Their Backs to the Mountains: A History of Carpathian Rus and Carpatho-Rusyns*. Budapest : Central European University Press, 2015. <https://doi.org/10.1515/9789633861073>

¹⁵ RYCHLÍK, Jan a RYCHLÍKOVÁ, Magdaléna. *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918 – 1946*. Praha : Vyšehrad, 2016.

¹⁶ АЛМАШІЙ, Михайло. *Карпаторусинський народ – доля, пронесена крізь віки*. Ужгород : Карпатська Вежа, 2019 [ALMAŠIJ, Mykhailo. *Karpatorusinský národ – osud nesený věky*. Užhorod : Karpatská veža, 2019], s. 500.

¹⁷ HOLUBEC, Stanislav. “We bring order, discipline, Western European democracy, and culture to this land of former oriental chaos and disorder.” *Czech Perceptions of Sub-Carpathian Rus and its Modernisation in the 1920s*. In BORODZIEJ, Włodzimierz; HOLUBEC, Stanislav a PUTTKAMER, Joachim (ed.). *Mastery and Lost Illusions: Space and Time in the Modernization of Eastern and Central Europe*. München : De Gruyter Oldenbourg, 2014, s. 223 – 250. <https://doi.org/10.1524/9783110364316.223>

kontinentech, ale v samotné Evropě existují periferní mikroregiony¹⁸, na které se ve značné míře uplatňovaly kolonialistické a orientalistické přístupy. Mluvíme o nějaké formě interního kolonialismu. K takovým oblastem patřila i Podkarpatská Rus, což činí její analýzu v rámci problematiky kolonialismu legitimní. Daná metodika neznamená automatický přenos negativního obrazu kolonialismu na Československo, ale úpravu statických narativů a ucelenější pochopení specifického modelu vztahů mezi Podkarpatskou Rusí a její „českou metropolí“¹⁹. Hned je na místě upřesnit, že konkrétně v tomto případě bude zvažován vztah mezi Podkarpatskou Rusí a českými zeměmi, resp. obyvatelstvem Podkarpatské Rusi (především Rusiny) a Čechy. Absenci slovenského aspektu v tomto textu má jednoduché vysvětlení: specifická česko-slovenských vztahů a nemožnost dalšího tematického i rozsahového rozšíření článku. Přes podobnosti mezi Slovenskem a Podkarpatskou Rusí ve vztazích s Českem, jde o jeden diskurz, nikoli však o jedno téma.

Publikace Stanislava Holubce z roku 2014, stejně jako jeho další studie o orientalistickém obrazu Podkarpatské Rusi²⁰, je právě tím, co teď problematika potřebuje pro kvalitativní posun. Téma, se kterým započal Holubec je referenčním bodem a otevírá pole pro další otázky. Naším cílem není tak polemizovat s autorem, ale svým způsobem navázat na diskurz, který otevřel. Zejména se zaměřujeme na vztah mezi historickými českými zeměmi a Podkarpatskou Rusí jako na vztah metropole a kolonie z pohledu postkoloniálních studií. Pomocí tohoto vzoru, jako teoretického rámce, odpovíme na indikační otázky, které jsou spojeny s hlavními charakteristikami kolonialismu: proces začlenění kolonie, ekonomické vykořisťování, administrativní (politická) kontrola a kulturní změny. Vzhledem k tomu, že se potýkáme s širokou škálou problémů od ekonomických po kulturní, budeme pracovat s kvalitativními i kvantitativními zdroji, především přímou metodou. Je také třeba zdůraznit, že vzhledem k úzkému výběru indikátorů, míra selektivity je poměrně vysoká. Výsledkem tohoto „experimentu“ by měly být odpovědi na následující výzkumné otázky. Zapadá „český kolonialismus“ na Podkarpatské Rusi do základních kritérií kolonialismu, nebo tvoří jedinečný model vztahů? V čem se „český kolonialismus“ liší v postkoloniálním diskurzu a v čem byl specifický? Můžeme vůbec takový termín používat nebo ne?

Proces připojení Podkarpatské Rusi k Československu a jeho legitimizace

Kdo byl iniciátorem „kolonizace“: metropole nebo kolonie? Tato otázka zní absurdně, ale je to místo, kde bychom měli začít. Česká společnost byla součástí evropského intelektuálního prostředí a orientalismem byla zřetelně ovlivněna minimálně od druhé poloviny 19. století. Hovoříme nejen o popularizaci cestopisné literatury, ale také o účasti Čechů na akcích Habsburské monarchie, například v Bosně. Později, již při vzniku Československa, kolovaly i myšlenky na

¹⁸ Mezi takové specifické evropské periferie patří například Bosna, Kosovo, Albánie, „Kresy“ (polský název pro území dnešní západní Ukrajiny, západního Běloruska a Litvy, která byla kdysi součástí Polské republiky).

¹⁹ Dále v rámci tohoto textu pro přehlednost uplatníme pojem „metropole“ ve vztahu k českým zemím a „kolonie“ ve vztahu k Podkarpatské Rusi.

²⁰ HOLUBEC, Stanislav. Mezi slovanskou vzájemností a orientalismem. České zobrazování Podkarpatské Rusi a jejích obyvatel v publicistice dvacátých let minulého století. In *Soudobé dějiny*, 2010, roč. 23, č. 4, s. 529 – 563. <https://doi.org/10.51134/sod.2016.039>

vytvoření českých zámořských kolonií.²¹ Lze však v českém prostředí před rokem 1918 identifikovat skutečné kolonialistické aspirace? Bylo připojení Podkarpatské Rusi k Československu českou iniciativou a záměrem? Pravděpodobně ne.

Za prvé, pro české politické kruhy bylo prioritou zajistit si suverenitu, tedy vymanit se z „vídeňského jha“ a vybudovat vlastní stát. Tento proces sám o sobě byl obrovským krokem, který vyžadoval významnou politickou a společenskou mobilizaci. V budoucím státě viděly české politické elity maximálně Slovensko, se kterým bylo možné vytvořit silné spojení jako protiváhu četné německé menšině. Až do konce První světové války se o jakýchkoli dalších územních změnách vážně neuvažovalo.

Za druhé, základem pro připojení území Podkarpatské Rusi k nově vzniklé ČSR bylo právě rozhodnutí představitelů Podkarpatské Rusi. Nejprve ústřední organizace rusínské diaspory ve Spojených státech (Americká Národní Rada Uhrorúsínů) na podzim roku 1918 odhlasovala připojení jejich „vlasti“ k Československu.²² A v květnu 1919 Ústřední Rusínská Národní Rada, jako hlavní zastupitelský orgán Rusínů Uherské (Podkarpatské) Rusi schválila stejné rozhodnutí.²³ To se následně stalo podkladem pro rozhodování o osudu země v poválečné střední Evropě.

Za třetí, zda přijmout či nepřijmout rozhodnutí o připojení Podkarpatské Rusi nebylo tak volbou české společnosti či politických elit, jako spíše pragmatický krok v tehdejší geopolitické situaci. Evropské velmoci, které vyhrály První světovou válku, zejména Francie, viděly Podkarpatskou Rus jako územní most mezi svými budoucími spojenci Československem a Rumunskem (a zároveň „barikádou“ mezi Polskem a Maďarskem). Skutečnost, že bez území Podkarpatské Rusi byla by východní hranice Československa izolována poměrně nepřátelskými Polskem a Maďarskem, nemohly ignorovat ani české elity. Šlo tady o „překreslení mapy“ k dosažení strategických cílů, což bylo na vrcholu koloniálního období zcela běžné. Jak správně tvrdí profesor Paul Magocsi, dalším klíčovým faktorem, který naklonil Francii k rozhodnějšímu zásahu do hranic bývalého Uherska, se stalo nastolení komunistického režimu v Budapešti v březnu 1919. V tu chvíli bylo politicky rozhodnuto, že Podkarpatská Rus bude připojena k Československu, stejně jako Sedmihradsko k Rumunsku.²⁴

Důležité je, že vojenskou správu Podkarpatské Rusi po úspěšné intervenci československých legionářů vedl od června 1919 francouzský generál Edmond Henocque. Právě on zde byl až do roku 1920 hlavní autoritou, která sledovala plnění pařížských dohod, často za použití diktátorských nařízení. Později, 29. července, přijel do Užhorodu Jan Brejcha, jmenovaný československou vládou vedoucím civilní správy Podkarpatské Rusi. Celý proces, zhruba řečeno, vypadal jako unáhlené nastolení kontroly nad mandátním územím pod dohledem francouzských důstojníků. Teprve v roce 1921 bylo stanné právo na Podkarpatské Rusi zruše-

²¹ MACHEK, Jakub. Češi jako „předvoj lidstva“. Představy o českém národě a jeho sousedech v ideálních světech meziválečné české utopické beletrie. In *Forum Historiae*, 2012, roč. 6, č. 2, s. 85 – 90 [online]. Dostupné na internetu: <<https://www.forumhistoriae.sk/sk/clanok/cesi-jako-predvoj-lidstva-predstavy-o-ceskem-narode-jeho-sousedech-v-idealnich-svetech>> [07. 05. 2024]

²² RYCHLÍK, *Podkarpatská Rus*, s. 54 – 55.

²³ RYCHLÍK, *Podkarpatská Rus*, s. 55.

²⁴ MAGOCSI, Paul. *Carpathian Rus': A Historical Atlas*. Toronto : University of Toronto Press, 2017, s. 46.

no.²⁵ O míře zájmu každé strany o přijatá rozhodnutí lze polemizovat, ale Československo a Češi se do jisté míry stali obětí éry kolonialismu, kdy byli nuceni převzít odpovědnost za cizí území a jeho obyvatelstvo z politických důvodů.

Ukazuje se, že Podkarpatská Rus, přinejmenším její zástupci, se chtěla připojit k Československu (ze všech možností byla tato varianta pro budoucnost země politicky, sociálně a kulturně nejpriznivější). Chtěla to i Francie, která je pro Prahu přinejmenším „geopolitickou metropolí“. Jen na české straně taková touha původně nebyla, šlo spíše o strategickou nutnost. Podobné závěry mohou vypadat spekulativně, ale odpovídají historické realitě o nic méně než oficiální prohlášení českých politiků, která tato rozhodnutí odůvodňovala. Vedení Československa bylo postaveno před hotový fakt a muselo najít komunikační formát, ve kterém by se ve států Čechů a Slováků našlo místo pro „třetí kolo“, tedy Podkarpatskou Rus.

Česká společnost byla z nadcházejících změn nejen zmatená, ale o Podkarpatské Rusi nevěděla prakticky nic. Jak situaci popsal diplomat Kamil Krofta, „...pro značnou část československé veřejnosti to bylo překvapením, protože si nebyla zcela jasně vědoma toho, jak a na základě jakých závažných příčin k připojení Podkarpatské Rusi k ČSR došlo. Většina lidí se na toto spojení dívala jako na dočasné řešení, které se později změní“.²⁶ Historik a právník Karel Kadlec jakoby pro uklidnění napětí v roce 1920 prohlásil: „...bylo by dobré, kdyby si naše společnost uvědomila, že jsme pouze držitelé cizího vkladu (Podkarpatské Rusi) a jednou ho budeme muset vrátit.“²⁷ Zpočátku Podkarpatská Rus skutečně nebyla vnímána jako integrální součást státu, a proto působila jako mandátní území (což se často rovnalo kolonii). Vnímání českých zemí ze strany Podkarpatské Rusi bylo ještě vágnější; do země jako první vstoupila armáda a bezpečnostní složky, které nereprezentovaly ani průřez české společností, ani českou kulturou jako takovou.

České elity měly za úkol zdůvodnit to co se stalo a položit základy fungování Podkarpatské Rusi v rámci Československa. Co jiného mohly udělat pro „záchranu vlastní tváře“ a motivaci poválečné společnosti, než argumentovat připojení Podkarpatské Rusi vysokými hodnotami a touhou „šířit civilizaci na východ“? Navíc to bylo na dobové poměry opravdu prestižní a mnozí tomu věřili. Ministr zdravotnictví Československa Ladislav Procházka ve svém projevu k ministerské radě v roce 1921 napsal: „*Jest třeba hledat ihned cesty, jak nejlépe a nejúčelněji bude o Podkarpatsku Rus postaráno. Historik bude jednou odpovídat na otázku, jak čsl. národ vykonal své kulturní poslání, jak dostal své pověsti...*“²⁸ Česká „koloniální“ cesta tedy začala pro samotné Čechy zcela nedobrovolně a připomínala spíše improvizované pokusy o přizpůsobení se situaci než sledování konkrétního cíle, jak tomu bylo u „klasických“ koloniálních mocností. Past situace spočívala v tom, že se Podkarpatská Rus stala právě součástí unitárního státu, což znamená, že úroveň jejího celkového rozvoje bylo nutné všemi možnými prostředky zvednout alespoň na průměrné ukazatele Československa. Musíme přiznat, že tato zodpovědná mise byla přijímána zcela seriózně a optimisticky, alespoň v inteligentních kruzích.

²⁵ VEGES, Mykola et al. *Kárpátalja évszámokban 1867–2010*. Ungvár : Hoverla, 2011, s. 163 – 164.

²⁶ KROFTA, Kamil. *Podkarpatská Rus a Československo*. Praha : Orbis, 1935, s. 5.

²⁷ KROFTA, *Podkarpatská Rus*, s. 5.

²⁸ Národní archiv ČR (dále NA ČR), fond (dále f.) Ministerstvo unifikací (dále MU), karton (dále ka.) 89, č. j. 111.

Vykořisťování a investice

Kdo z koloniálních vztahů profituje víc: metropole nebo kolonie? Další otázka, na kterou je odpověď za tzv. exploatačního kolonialismu téměř zřejmá, ale v našem případě zůstává neodpovězena. K tomuto tématu lze přistupovat ze dvou stran. Pokud je otázkou, zda měli čeští ekonomičtí agenti²⁹ lepší přístup k příležitostem na Podkarpatské Rusi, pak nejspíš ano. Jednoduše díky vyšší kvalifikaci nebo sociálně-politickým vazbám mohl obyvatel „metropole“ získat více výhod než místní obyvatel „kolonie“. Na druhu stranu, první republika byla v zásadě kartelovým kapitalismem a nemá cenu ve všem hledat diskriminaci „kolonie“. Fungovala přísná tržní pravidla a lobbing. V takovém systému měla okrajová a národohospodářsky nedostatečně zastoupená Podkarpatská Rus omezený potenciál, ale ekonomická svoboda a příležitosti k podnikání bez ohledu na původ zůstávala v platnosti. Mluvíme zde tedy spíše o problému centra a periferie než o kolonialismu. Tyto dva fenomény se výrazně prolínají vzhledem k hloubce propasti ve vývoji mezi českými zeměmi a Podkarpatskou Rusí.

Neméně důležitá zůstává otázka veřejných financí. Získalo Československo jako stát na Podkarpatskou Rus víc, než investovalo? Určitě ne. Výpočty provedl ještě v meziválečném období Ladislav Macháček. V letech 1919 až 1932 vydělala Podkarpatská Rus na daních a poplatcích celkem 1 615 971 000 Kč. Za stejné období bylo na Podkarpatské Rusi vynaloženo 3 074 424 000 Kč. Tedy za 13 let dotace pro Podkarpatskou Rus činily 1 458 453 000 Kč. V srozumitelnějších číslech ubýlo na osobu cca 5 060 Kč, přičemž příjem na osobu byl cca 2 660 Kč.³⁰ Situace se ve 30. letech vlivem hospodářské krize nezlepšila a potřeba investic přetrvávala. Podkarpatská Rus se téměř permanentně nacházela v mimořádně složité hospodářské a sociální situaci, doprovázené nízkou životní úrovní, nezaměstnaností a nedostatkem vlastních veřejných financí.

O vykořisťování zde tedy nemůže být řeč, spíše naopak. Na úrovni státu byly provedeny značné investice do infrastruktury a lidského kapitálu na Podkarpatské Rusi. Vyvažujícím prvkem takových vztahů bylo to, že soukromý byznys „metropole“ mohl zneužít slabé postavení „kolonie“ a nastavit podmínky, zmocnit se trhů nebo potlačit možnou konkurenci. Příkladem takového vlivu byla dominance českého průmyslového zboží na trhu Podkarpatské Rusi³¹, pohlcování peněžních ústavů³² nebo omezení výstavby výrobních závodů.³³ Navzdory přetrvávající nerovnosti bylo prokázání pokroku a investic na Podkarpatské Rusi důležitým prvkem veřejné komunikace. Klíčovým nástrojem k tomu se v mezivá-

²⁹ Ekonomický agent je subjekt hospodářských vztahů, který se podílí na výrobě, distribuci, směně a spotřebě zboží a služeb.

³⁰ MACHÁČEK, Ladislav. Hospodářsko-technické problémy *Podkarpatské Rusi*. In *Podkarpatska Rus*. Bratislava : Klub přátel Podkarpatské Rusi, 1936, s. 113.

³¹ Zvláště silné postavení dosáhlo české strojírenství a například obuvnická firma Baťa, která zde zorganizovala hustou síť svých prodejen.

³² Od druhé poloviny 20. do poloviny 30. let koncern Legiobanky v koordinaci s ministerstvem financí prostřednictvím afilací pohltil 6 nejperspektivnějších akciových bank na Podkarpatské Rusi, vlastníci významnou část kapitálu v zemi. Kampaň byla součástí snahy o snížení fragmentace v místním finančním sektoru.

³³ Vzhledem k přesycení trhu s konzervami se český potravinářský průmysl prostřednictvím Svazu československých průmyslníků postavil proti výstavbě konzerváren na Podkarpatské Rusi, protože si uvědomoval, že dostupnost levných surovin a pracovních sil může vytvořit konkurenci. NA ČR, f. Ministerstvo zemědělství I, ka. 82, č. j. 89968/32.

lečném období staly například hospodářské výstavy. Zvláště symbolickou se stala jubilejní výstava východu Československa v roce 1938, která shrnula 20. výročí vývoje regionu před rozpadem republiky.³⁴ Je zřejmé, že výsledky hmotných investic na Podkarpatské Rusi za 20 let československého období nebyly jen vyprávním, ale viditelným faktem, zejména v infrastruktuře.

Samostatnou problematikou jsou stínové procesy jako korupce, klientelismus, zneužívání moci. Kontrola nad úředníky nebo bezpečnostními složkami byla na Podkarpatské Rusi slabší než v historických zemích. Dá se to vysvětlit jak větší vzdáleností od „metropole“, tak slabou občanskou společností v „kolonii“. Ne všichni úředníci byli kompetentní a svědomití. Začátkem 20. let značnou jejich část tvořili „politictí dobrodruzi“, nezkušení absolventi, lidé v předdůchodovém věku nebo se špatnou pověstí v českých zemích. Bez ohledu na lidské hodnoty, mluvíme stejně o Česích, především z měst, zvyklých na určité životní a kulturní standardy. Pro příchozí úředníky a zaměstnance nebylo v Podkarpatské Rusi doslova dostatek bytových a kancelářských prostor. Nemluvě o dostupnosti volnočasových aktivit, základního spotřebního zboží a socializace. Ani po obdržení výplaty ne vždy byl řadový zaměstnanec úřadů schopen koupit, co potřeboval, nebo poslat peníze rodině. Kumulací mnoha negativních faktorů vytvářeli poměrně těžké pracovní a životní podmínky pro úředníky, nemluvě o nižších pozicích jako jsou lesníci, železničáři atp. To vytvářelo tlak na státní zaměstnance, což některé z nich vedlo k selhání, nedbalosti a dokonce korupci. K tomu je třeba dodat, že na samotné Podkarpatské Rusi byli místní úředníci ještě zkorumpovanější, což vytvořilo zcela nepříznivé podmínky pro přejíždějící Čechy.

Názorným příkladem byl první „guvernér“ Podkarpatské Rusi Jan Brejcha. Poměrně zkušený český úředník, který zastává nejvyšší politický úřad v zemi od roku 1919, údajně upadl během krátké doby do deprese. Jeden anonymní dopis připomíná, že Brejcha je ve stavu apatie, zatímco veškerou moc v administrativě převzal jeho zkorumpovaný zástupce Brusák, předseda politického referátu. Korespondent východoslovenských novin, který navštívil Užhorod roku 1920, byl rozhořčen nad „zaplavením“ města byrokraty, kteří nespěchali na svá pracovní místa v okresech.³⁵ Zde je hned na místě zdůraznit, že Slováci, zejména z východu, byli s Podkarpatskou Rusí velice solidární, protože se v rámci Československa ocitli v podobné situaci. V prvních poválečných letech bylo informační vakuum kolem Podkarpatské Rusi prolomeno do značné míry zásluhou slovenských novinářů a korespondentů.

Poválečný chaos byl v zásadě přítomen v celém Československu, ale Podkarpatská Rus se s ním vypořádala nejméně úspěšně. Naprostý nedostatek kapacit, a občas i selhání, administrativy vedl ke zhoršení socioekonomické situace obyvatelstva. Epidemie a podvýživa byly v letech 1919 – 1920 normou. Ještě 10. února 1920 referent Václav Pallier předložil ministerské radě v Praze tuto optimistickou zprávu o korupci na Podkarpatské Rusi: „...*nebyl dosud v Karpatské Rusi zjištěn žádný případ korupce u úředníků nebo zřízenců, a také není nic známo o korupčních zjevech u soukromých osob*“.³⁶ A již po pár měsících téhož roku interní vládní audit zjistil četná porušení v civilní správě v Užhorodu; v důsledku

³⁴ MATULA, Pavol. Jubilejní výstava východu ČSR v roce 1938. In *Kultúrne dejiny*, 2022, roč. 13, č. 1, s. 47. <https://doi.org/10.54937/kd.2022.13.1.45-61>

³⁵ NA ČR, f. Ministerstvo zahraničních věcí – výstřižkový archiv, ka. 902, bez č. j.

³⁶ NA ČR, f. Ministerstvo průmyslu, obchodu a živností (dále MPOŽ), ka. 5, č. j. 1203/20.

byl guvernér Brejcha po necelém roce služby ze svého místa odvolán. Komise se mimo jiné dozvěděla, že úředníci Civilní správy téměř nikdy neopouštěli Užhorod, i když měli k dispozici 6 automobilových vozů. Z majetku země se za nejasných okolností prodávalo do ciziny i nedostatkové zboží jako svíčky.³⁷

Je však nutné poznamenat, že korupce byla na území Podkarpatské Rusi do roku 1918 systémovým problémem. Příchod Čechů korupci spíše zviditelnil, což znamená, že se proti ní otevřeně bojovalo. Abychom se vyhnuli jednostrannému vnímání českých úředníků, je třeba vzít v úvahu, že podstatná část účastníků korupčních skandálů pocházela z domorodého obyvatelstva. Například jeden z největších korupčních podvodů meziválečné Podkarpatské Rusi (tzv. daňová aféra velkostatků) z roku 1933 se statisíci úplatky se týkal rusínského daňového úředníka, maďarských advokátů a maďarských velkostatkářů.³⁸ Odhalování takových podvodů lze vnímat spíše jako pozitivní signál o boji proti korupci než o samotné přítomnosti korupce (což bylo zřejmé).

Můžeme říci, že šlo o systémové praktikách diskriminace vůči kolonii? Určité ne. Popírá to samotný fakt, že stát měl zájem a podnikal kroky k odstranění neefektivních a zkorumpovaných úředníků. Poválečná léta, jako každé přechodné období, byla poznamenána takovými problémy. S jistotou lze říci, že podobné věci se staly i v jiných částech Československa. Republika čelila mnoha výzvám, ve srovnání s nimiž měla Podkarpatská Rus velmi okrajový význam. Centrální vláda se poučila ze svých chyb a v průběhu 20. let zorganizovala v zemi efektivní systém veřejných služeb. Negativní jevy doprovázející byrokracii byly nevyhnutelné, ale finanční a organizační investice Československa mnohokrát kompenzovaly tyto nedostatky. Nakonec musíme uznat, že z materiálního hlediska Podkarpatská Rus od metropole více dostávala, než dávala (přímo a nepřímo), a to je precedent, mluvíme-li o kolonialismu.

Kontrola a liberalizace

Atributem kolonialismu je prosazování kontroly nad kolonií jako politickou jednotkou. V tomto smyslu může být kolonialismus formální, tedy s nastolením administrativní kontroly, nebo neformální, tedy s nepřímými formami kontroly.³⁹ V našem případě lze Podkarpatskou Rus *de jure* považovat za součást unitárního státu, kterým bylo Československo, což jako by popírá možnost nahlížet na ni jako na kolonii. Československo bylo navíc od svého vzniku postaveno jako právní demokratický stát dodržující občanské principy. Samotná přítomnost Podkarpatské Rusi v jurisdikci československé ústavy ji okamžitě přivedla na zcela novou právní a společenskou úroveň. Ale *de facto* byla situace mnohem složitější.

Za prvé, Podkarpatská Rus se připojila k Československu s podmínkou získání široké autonomie a místního parlamentu. Nutno hned říci, že tato podmínka nebyla splněna po celou dobu existence První republiky, tedy až do roku 1938. Klíčové řídicí pozice byly pod kontrolou ministerstva vnitra, zatímco nominálnímu guvernérovi zůstaly spíše symbolické funkce. Existovaly na to objektivní důvody skryté ve vnitropolitické situaci Československa. Dát autonomii Podkarpatské Rusi znamenalo otevřít takovou příležitost jak pro Slovensko, tak pro německou menšinu, což bylo pro Prahu nežádoucí. Ústřední vláda proto se snažila omezit

³⁷ NA ČR, f. MPOŽ, ka. 14, č. j. 7097/20.

³⁸ *Národní osvobození*, 02.12.1933, roč. 10, č. 282, s. 4.

³⁹ HORVATH, A *Definition of Colonialism*, s. 49.

decentralizační snahy, a to i na Podkarpatské Rusi. České elity si uvědomily „nevyzrálou“ a nepřipravenost politické arény na Podkarpatské Rusi na autonomii, s čímž nelze nesouhlasit. Oboustranně výhodným, ale dočasným kompromisem byla zemská správní reforma z roku 1928, díky níž získala Podkarpatská Rus postavení země. Avšak skutečnost, že status quo v otázce autonomie zůstal nezměněn po 20 let, naznačuje pokusy udržet si pohodlnou centralistickou formu moci. Důležitou roli v tom sehrál shovívavý postoj nebo nedůvěra k místnímu obyvatelstvu (pravděpodobně posílněný orientalismem) a z toho vyplývající přesvědčení o jejich neschopnosti k samosprávě. To zase způsobilo rostoucí nespokojenost na Podkarpatské Rusi, a nakonec se vyvinulo v rozmach autonomistického hnutí.

Za druhé, udržování kontroly spočívalo nejen v administrativní vertikále, ale také v usazování zástupců metropole, tedy Čechů, na Podkarpatské Rusi. V roce 1919 obdrželo Československo dezorganizovanou bývalou část Uherska, kde byl doslova deficit úředníků a dalších kvalifikovaných pracovníků. Zaměstnání Čechů ve správním systému Podkarpatské Rusi bylo bezesporu nutností. Vláda mohla počítat s jejich loajalitou, na rozdíl od místních bývalých uherských byrokratů. V poválečných letech hrála loajalita ještě větší roli než kvalifikace. I v tomto případě však v procesu dosahování kontroly a pořádku, který byl zpočátku dobře míněný, byla metropole stále méně ochotná se jí vzdát po pominutí „nouzového stavu“.

Do roku 1930 dosáhl počet Čechů na Podkarpatské Rusi téměř 30 000, tedy 4,5 % místního obyvatelstva, a dále rostl. Pro kontext, před rokem 1918 tu prakticky žádní Češi nebyli. Například v roce 1930 37 % Čechů na Podkarpatské Rusi bylo zaměstnáno ve správních a řídicích funkcích, zatímco u místní rusínské majority to bylo pořad 0,5 % (Graf 1.). V měřítku tak malého území šlo o viditelný rozdíl. U ostatních místních etnokulturních skupin (Maďari, Židé, Němci) se toto číslo pohybovalo od 2 % do 6 %.⁴⁰ Symbolické se stalo i kolonizační tažení v rámci pozemkové reformy, v jehož důsledku vzniklo na jihu Podkarpatské Rusi do začátku 30. let 15 nových vesnic. Většina kolonistů, kteří se tam usadili, byli také Češi.⁴¹ Tato situace vyvolala nepokoje mezi místním zemědělským obyvatelstvem, které nechťelo zdejší již tak nedostatečnou půdu přidělovat „cizákům“.

Češi do jisté míry nahradili Maďary, jako předchozích „kolonistů“. Ale změny v přístupech byly markantní. Navzdory vzájemným předsudkům a nedůvěře, česká administrativa se prakticky zpočátku rozhodla spoléhat na rusínskou majoritu, která byla do té doby ve srovnání s maďarsko-německo-židovským mocenskou „triádou“ v marginálním postavení. Šlo o docela pragmatickým kroku, i když ne bez humanistického pozadí. To by se dalo považovat za klasický příklad Robinsonovy teorie kolaborace. Metropole podle ní nemůže kolonii dlouhodobě ovládat pouze silou, ale je nucena spoléhat na některé z místních sociálních skupin a spolupracovat.⁴² Pokud ale v případě „zámořského“ kolo-

⁴⁰ Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930, Díl II. Část 3: Povolání obyvatelstva. Povolání a sociální rozvrstvení obyvatelstva podle národnosti (také cizinců) a podle náboženského vyznání. Praha: Státní úřad statistický, 1935, s. 14 – 16.

⁴¹ VEHEŠ, Mykola – FEDYNEC, Čilla (ed.) *Zakarpátí 1919 – 2009: historie, politika, kultura*. Užhorod : Lira, 2010, s. 65 – 66.

⁴² DANĚK, Petr. Nerovnoměrný rozvoj světa: kolonialismus, neokolonialismus a diskurz rozvoje. In *Stát, prostor, politika. Vybrané otázky politické geografie*. Praha : Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, 2000, s. 37.

nialismu někde v Africe nebo Asii šlo spíše o intriky, tak v naše situaci bylo vše na úplně jiné úrovni.

Když se Podkarpatská Rus připojila k Československu, bylo zřejmé, že místní Rusíni jsou zbaveni politického života a jsou pod nadvládou Maďarů. Češi byli v této věci na straně Rusínů, intenzivně a systematicky podporovali jejich samostatný politický rozvoj (tisk, vydavatelství, kulturní organizace, politický život atp.). Dělal tak zejména kvůli tomu, že to byl jediný (a pro ně kulturně nejbližší) slovanský národ v zemi. Ale i z důvodu, že dle Pařížského mírového systému Podkarpatska Rus měla být primárně autonomií Rusínů. Tedy alespoň z pohledu Rusínů a jejich historických zkušeností šlo spíše o dekolonizaci(!) než o kolonizaci. A v širším smyslu tyto dva procesy probíhaly paralelně. Situace, kdy metropole pomáhá místní majoritě v kolonii k větší soběstačnosti a suverénnosti, zjevně nezapadá do stereotypní představy o kolonialismu. První republika v tomto smyslu možná předběhla dobu.

Československé vládě se ve velmi krátké době podařilo obrátit naruby ztvrdlou sociální strukturu Podkarpatské Rusi. Demokratická nebyla pouhou imitací a brzy začali v zemi zaujímat vedoucí postavení dříve utlačovaní „domorodci“, tedy Rusíni. Anonymní český úředník, který v roce 1924 působil na Podkarpatské Rusi, informoval o závažnosti politických proměn: „*Maďaři povšechně vycházejí s rusínskými sedláky, avšak bojí se šovinismu rusínské střední třídy, která se nyní rodí; bojí se cyriliky a žádá si spíše panství české inteligence nežli rusínského analfabetismu*“.⁴³ Tato symbolická teze demonstruje dva důležité fenomény najednou.

Přes nebezpečí rostoucí ochlokracie zůstávala liberalizace místního politického života systematickým přístupem Československa. I když se radikální ideologie jako komunismus snadno šířily mezi převážně nevzdělanou místní rusínskou populací, politický pluralismus zůstal v platnosti. České umírněné politické kruhy, především agrární a sociálně-demokratické proudy, aktivně bojovaly za přesvědčování místního obyvatelstva, snažily se ho vyrvat z vlivu negativistických stran a radikalistických agitátorů. Právě podpora „zrození střední třídy“ je nejlepším ukázkou povahy českého přístupu k Podkarpatské Rusi. Toto je zpravidla první krok v budování národa. Vědomě či nevědomě směřoval „český kolonialismus“ k tomu, před čím kolonialismus obvykle utíká – k položení základů suverenity kolonie, do jisté míry i národní suverenity. A to i přesto, že tato cesta vedla k nevyhnutelnému snížení kontroly nad „kolonií“ v budoucnu.⁴⁴

Jako představitelé rozvinutější politické kultury a občanské společnosti, Češi na Podkarpatské Rusi mohli získat sympatie i protičeskoslovensky smýšlejících skupin, které se po roku 1918 ocitly v menšině, jako jsou Maďaři nebo Němci. Češi tak byli, alespoň z politického hlediska, důležitým katalyzátorem politického života a zároveň prvkem rovnováhy. Tuto roli lze s ohledem na výrazný společensko-politický pokrok Podkarpatské Rusi v meziválečném období hodnotit mimořádně pozitivně.

Jedním z kritérií kolonialismu je také změna kultury, hlavně prostřednictvím přístupu ke vzdělávacímu systému. Skutečnost přísné maďarizace prováděné Budapeští před rokem 1918 na nemadarských územích, včetně Podkarpatské Rusi, vytváří určité srovnávací pozadí. V oblasti školství byla totiž československá sprá-

⁴³ NA ČR, f. MU, ka. 22, bez č. j.

⁴⁴ KYMLICKA, Will. *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship*. Oxford : Oxford University Press, 2001, s. 212 – 215. <https://doi.org/10.1093/0199240981.001.0001>

va na Podkarpatské Rusi na meziválečné období velmi pokroková. Jazyková svoboda byla zajištěna až do úrovně střední školy, a to i s možností plebiscitu pro rodiče, aby si vybrali, v jakém jazyce budou jejich děti studovat. Ze 702 základních škol v roce 1930 bylo 404 rusínských, 154 českých a slovenských, 104 maďarských, 14 německých, 3 rumunské, 4 židovské a 19 smíšených. Ve stejném období z 5 gymnázií 4 měly české „paralelky“.⁴⁵ Dá se říci, že českých tříd bylo úměrně více, porovnáme-li skutečný počet obyvatel. Ale také nelze popřít, že čeština poskytovala možnost pokračovat ve studiu v metropoli, což bylo atraktivní. Koneckonců šlo o úřední jazyk. Při tak aktivním používání národních jazyků v základním vzdělávání o čechizaci jako takové nešlo. Nemluvě o podpoře mimoškolních organizací a akcí, které obohatily kulturní život nejen mladých lidí, ale i starší generace.

Dopad na kulturu v širším měřítku byl ještě pozitivnější. Český přístup k sekularizaci a postátnění škol vyvolal na Podkarpatské Rusi dokonce jakýsi „kulturkampf“⁴⁶. Zatímco v roce 1920 55 % základních škol v zemi provozovaly církve, v roce 1930 tento počet klesl na 20 %.⁴⁷ Také struktura rusínské inteligence prošla změnami. Jestliže před rokem 1918 byl jejím hlavním pěstitelem řeckokatolický teologický seminář v Užhorodu, pak v meziválečném období učitelské ústavy nebo české univerzity poskytovaly mladým lidem stále lepší možnosti získat kvalitní světské vzdělání. Od roku 1920 do roku 1934 se počet učitelů základních škol na Podkarpatské Rusi zvýšil z 874 na 2296.⁴⁸ Investice se promítly také do infrastruktury. Počet městských škol v letech 1918 až 1937 vzrostl z 8 na 43 (šlo především o nové moderní stavby) a počet odborných škol se zdvojnásobil (Graf 2.).⁴⁹ Výstavba v Užhorodu v roce 1927 první romské školy v Evropě vytvořila precedent v celosvětovém měřítku.⁵⁰ Stojí za připomenutí, že ve stejném období například v Belgii ještě existovaly tzv. lidské zoo, ve kterých byli Afričané vystavováni veřejnosti.⁵¹

Dá se tedy říci, že ke kulturní změně zde rozhodně došlo. Avšak (paradoxně) nešlo o asimilační vliv kultury metropole v kolonii, ale o modernizační přístup, který stále vycházel z rozvoje místní kultury. Vypadá to tak, že metropole účelově investovala do kultivace vzdělávacího systému, jeho institucionalizace bez výraznějších zásahů do jazykového prostředí. Tento přístup byl poměrně úspěšný, protože podpora místní inteligence a střední třídy etnické majority spolu s liberalizací dříve či později vedla k jejich touze po větší nezávislosti na metropoli.⁵² V českých kruzích však převládala vize, že pomoc vůči rusínské inteligenci

⁴⁵ *Statistická příručka republiky Československé*. Praha : Státní úřad statistický, 1932, s. 362.

⁴⁶ Kulturkampf je boj mezi státem a církví o společenský vliv, který v užším smyslu se vztahuje na historické období v Německu v 70. a 80. letech 19. století.

⁴⁷ PEŠINA, Josef. *Školství na Podkarpatské Rusi v přítomnosti*. Praha : Státní nakladatelství, 1933, s. 9 – 10.

⁴⁸ RYCHLÍK, *Podkarpatská Rus*, s. 163 – 164.

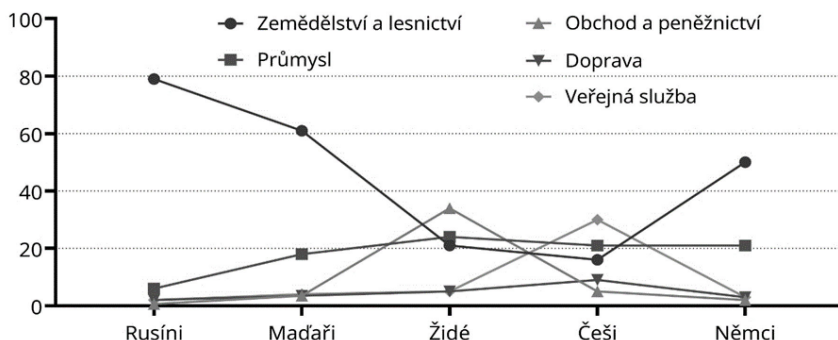
⁴⁹ RYCHLÍK, *Podkarpatská Rus*, s. 166 – 169.

⁵⁰ BARTOŠOVÁ, Jana. „Cikánská škola“ v Užhorodu. Československý pokus o vzdělání Romů na Podkarpatské Rusi. In *Historia scholastica*, 2018, roč. 4, č. 2, s. 65 – 74.

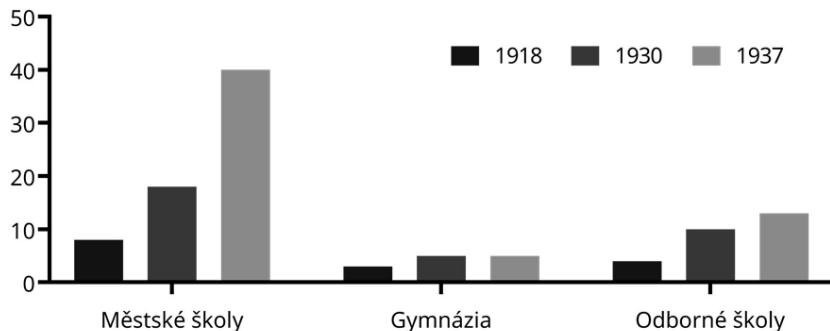
⁵¹ BLANCHARD, Pascal – COUTTENIER, Maarten. 'Les zoos humains en Belgique'. *Zoos humains. L'invention du sauvage*. Liège : Centre d'Action Laïque de la Province de Liège, 2016, s. 35 – 44. <https://doi.org/10.1353/nef.2017.0010>

⁵² McPHERSON, Michael. Review of Wealth and Poverty; the economic prerequisite to democracy by G. Gilder & D. Usher. In *Challenge*, 1982, roč. 24, č. 6, s. 62 – 64 [online]. Dostupné na internete: <<http://www.jstor.org/stable/40720028>> [09. 05. 2024] <https://doi.org/10.1080/05775132.1982.11470745>

z něj udělá spolehlivého spojení Čechů na východě a napomůže stabilitě státu. V Užhorodu v roce 1936 dokonce Češi vytvořili zednářskou lóži Centrum Securitatistis, do které se rekrutovaly pročeskoslovenské rusínské elity.⁵³ Nakonec se naplnily jak negativní, tak i pozitivní předpoklady. Do role opozice se postavila většina staré a část mladé generace, která nesouhlasila s postavením Podkarpatské Rusi v Československu. Významná část rusínské inteligence však byla nadále oddána republice, a to i poté, co je Československo „opustilo“ fyzicky i morálně v důsledků pomnichovských událostí.

Graf 1. Sociální stratifikace na Podkarpatské Rusi podle etnických kritérií v roce 1930

Graf 2. Dynamika počtu středních škol na Podkarpatské Rusi 1918 – 1937

Závěr

V situaci s koloniemi každá metropole tvrdí, že jedná správně, lidsky a ve prospěch „domorodců“. Československo je ale případ, kdy většina těchto tvrzení byla pravdivá, nebo se alespoň postupem času stala skutečností. Koncept české-

⁵³ HASS, Ludwik. Wolnomularstwo w międzywojennej Republice Czechosłowackiej. In *Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej*. Warszawa : Zakład Narodowy im. Ossolińskich - Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1974, roč. 10, s. 60 – 73 [online]. Dostupné na internete: <http://rcin.org.pl/ihpan/Content/44434/PDF/WA303_57791_A453-SzDZ-R-10_Hass.pdf> [29. 05. 2024]

ho kolonialismu si zaslouží existovat minimálně pro svůj jedinečný altruistický obsah. Metropole (Česko) i kolonie (Podkarpatska Rus) prošly jedinečnými historickými zkušenostmi a vytvořily model vztahů, který je pro postkoloniální studia velmi nestandardní.

Za prvé, skutečnost, že Československo zpočátku nemělo ve vztahu k Podkarpatské Rusi žádný zájem ani ambice, udávalo trend k volnějšímu přístupu k budoucím vazbám. Je zřejmé, že touha být na stejné úrovni s „civilizovanými“ národy vedla Čechy k sebevědomému převzetí odpovědnosti za Podkarpatskou Rus. Avšak absence skrytých úmyslů nebo výhod také učinila tuto touhu upřímnou, téměř zbavenou pokrytectví charakteristického pro kolonialismus. Negativní zkušenosti Čechů s rakouskou metropolí přispěly k jejich lidštějšímu přístupu a touze pomoci Podkarpatské Rusi, což zase nebylo v rozporu s orientalistickým vnímáním „nejvýchodnější část republiky“.

Za druhé, Československo (hlavně české země) za 20 let investovalo do Podkarpatské Rusi více materiálních a organizačních prostředků, než získalo zpět. Nelze popřít, že český byznys dostal z takových nerovných vztahů určité výhody, především odbytové trhy, exkluzivní obchodo-investiční příležitosti a částečně levnou pracovní sílu. Na druhou stranu téměř každý český daňový poplatník alokoval nějakou část svých příjmů ve formě dotací na Podkarpatskou Rus. To znamená, že nešlo o vykořisťování, ale o symbiózu, kdy metropole investovala do kolonie jako celku víc a se ziskem z aktivit v kolonii mohly počítat jen užší podnikatelské kruhy.

Za třetí, pokud jde o kontrolu (formální) metropole nad kolonií, mohli jsme pozorovat dva aspekty tohoto fenoménu. Na jedné straně, místní správní aparát byl tvořen převážně z Čechů a měl centralistický charakter. Slib autonomie a decentralizace nebyl v žádné podobě naplněn, což vyplývalo z vnitropolitické situace v Československu. České politické elity, cítící nedůvěru a shovívavost vůči obyvatelstvu Podkarpatské Rusi, se po celé meziválečné období nadále spoléhaly na přímější administrativní kontrolu prostřednictvím vertikály moci a přesídlených českých úředníků. Tento stav časem vedl k rostoucím nepokojům ve vztahu k politice československých úřadů.

Na druhou stranu měli Češi oproti Podkarpatské Rusi rozvinutější politickou kulturu a více se hlásili k občanským principům. Tento fakt z nich udělal prvek rovnováhy a uvedl je do role jakýchsi „vyšších rozhodců“. Češi jako stabilizační faktor pomohli Podkarpatské Rusi šetrněji přijmout liberalizaci, politický pluralismus, principy občanské společnosti atd. Navíc Rusíni, místní etnická většina, která byla dříve v utlačovaném postavení, dostali od metropole nejen příležitosti, ale také podporu v procesu budování vlastního národa. Kultivace místní inteligence a střední třídy byla komplexním procesem. Čili souběžně s „kolonizací“ probíhala „částečná dekolonizace“, která v budoucnu vedla ke zvýšení suverenity Podkarpatské Rusi a „široké dekolonizaci“. Ve skutečnosti byl tento typ kontroly navržen tak, aby zvýšil soběstačnost „kolonie“ především na vnitropolitické a sociální úrovni.

Za čtvrté, změna kultury kolonie ze strany metropole obecně neměla větší rozsah. Spíše naopak, meziválečné období se pro Podkarpatskou Rus stalo dobou největší jazykové svobody v její dosavadní (a do jisté míry i v soudobé) historii. Místní kulturní rozvoj dosáhl výrazného tempa nejen díky výstavbě nových škol nebo nárůstu počtu učitelů. Československo jako stát zasahovalo tam, kde to bylo

potřeba, například sekularizací školství a pořádáním lokálního „kulturkampfu“. Mělo to dramatický vliv na modernizaci společnosti. Stát ale zároveň na svou dobu poskytoval širokou kulturní svobodu, což dalo impuls organickému rozvoji multikulturní Podkarpatské Rusi.

Summa summarum, i když zde teoreticky můžeme mluvit o „českém kolonialismu“ v širším smyslu, přinesl pro Podkarpatskou Rus v souhrnu více pozitiv než negativ. Nelze popřít, že jsou v něm prvky kolonialismu, jako je orientalismus, specifické aspekty ekonomického vlivu nebo administrativní kontroly. Ale s přihlédnutím k zásadnímu přínosu Československa ke kulturnímu a politickému rozvoji Podkarpatské Rusi se nabízí termín „osvícenský kolonialismus“ nebo méně kontroverzní „demokratický elitismus“. Při všech socioekonomických potížích meziválečného období považuje Podkarpatská Rus stále První republiku za „zlatou dobu“, protože to byl jediný stát, který této zemi umožňoval zvolit si vlastní cestu rozvoje v dlouhodobé perspektivě. V tomto smyslu bylo území Podkarpatské Rusi před rokem 1918 i po roce 1939 v ještě nepříznivějších podmínkách. Pokračování tohoto diskurzu, i se vší jeho nejednoznačností, může mít pro humanitní vědy cenné výsledky, i když velké perspektivy do budoucna pravděpodobně nemá.

SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ

Pramene

Národní archiv České Republiky, fond Ministerstvo průmyslu, obchodu a živností.
Národní archiv České Republiky, fond Ministerstvo unifikací.
Národní archiv České Republiky, fond Ministerstvo zahraničních věcí – výstřížkový archiv.

Tisk

Národní osvobození, 1933.

Audiovizuální zdroje

VANČURA, Vladislav (režisér). *Marijka nevěrnice*. Film. Slavia-film, 1934.

Seznam bibliografických odkazů

АЛМАШІЙ, Михайло. *Карпаторусинський народ – доля, пронесена крізь віки*. Ужгород : Карпатська Вежа, 2019. [ALMAŠIJ, Mykhailo. *Karpatorusínský národ – osud nesený věky*. Užhorod : Karpatská veža, 2019]
BAKIĆ-HAYDEN, Milica. Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia. In *Slavic Review*, 1995, roč. 54, č. 4, 1995, s. 917 – 31. <https://doi.org/10.2307/2501399>

- BARTOŠOVÁ, Jana. „Cikánská škola“ v Užhorodu. Československý pokus o vzdělání Romů na Podkarpatské Rusi. In *Historia scholastica*, 2018, roč. 4, č. 2, s. 65 – 74.
- BLANCHARD, Pascal – COUTTENIER, Maarten. ‘Les zoos humains en Belgique’. *Zoos humains. L’invention du sauvage*. Liège : Centre d’Action Laïque de la Province de Liège, 2016. <https://doi.org/10.1353/nef.2017.0010>
- DANĚK, Petr. Nerovnoměrný rozvoj světa: kolonialismus, neokolonialismus a diskurz rozvoje. In *Stát, prostor, politika. Vybrané otázky politické geografie*. Praha : Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, 2000, s. 28 – 58.
- HASS, Ludwik. Wolnomularstwo w międzywojennej Republice Czechosłowackiej. In *Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej*. Warszawa : Zakład Narodowy im. Ossolińskich - Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1974, roč. 10, s. 26 – 74 [online]. Dostupné na internete: <http://rcin.org.pl/ihpan/Content/44434/PDF/WA303_57791_A453-SzDZ-R-10_Hass.pdf> [29. 05. 2024]
- HERZA, Filip. Colonial Exceptionalism: Post-colonial Scholarship and Race in Czech and Slovak Historiography. In *Slovenský národopis*, 2020, roč. 68, č. 2, s. 175 – 187. <https://doi.org/10.2478/se-2020-0010>
- HORVATH, Ronald. A Definition of Colonialism. In *Current Anthropology*, 1972, roč. 13, č. 1, s. 45 – 57. <https://doi.org/10.1086/201248>
- HOLUBEC, Stanislav. “We bring order, discipline, Western European democracy, and culture to this land of former oriental chaos and disorder.” Czech Perceptions of Sub-Carpathian Rus and its Modernisation in the 1920s. In BORODZIEJ, Włodzimierz; HOLUBEC, Stanislav – PUTTKAMER, Joachim (ed.). *Mastery and Lost Illusions: Space and Time in the Modernization of Eastern and Central Europe*. München : De Gruyter Oldenbourg, 2014, s. 223 – 250. <https://doi.org/10.1524/9783110364316.223>
- HOLUBEC, Stanislav. Mezi slovanskou vzájemností a orientalismem. České zobrazování Podkarpatské Rusi a jejích obyvatel v publicistice dvacátých let minulého století. In *Soudobé dějiny*, 2010, roč. 23, č. 4, s. 529 – 563. <https://doi.org/10.51134/sod.2016.039>
- ИЛЬКО, Василий. *Аграрные отношения в Закарпатье в эпоху империализма (1900-1944)*. Ужгород, 1984. Диссертация. [ILKO, Vasyl. *Agrární vztahy na Zakarpátí v období imperializmu (1900 – 1944)* (Disertační práce). Užhorod, 1984.]
- KYMLICKA, Will. *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship*. Oxford : Oxford University Press, 2001. <https://doi.org/10.1093/0199240981.001.0001>
- KROFTA, Kamil. *Podkarpatská Rus a Československo*. Praha : Orbis, 1935.
- MACHÁČEK, Ladislav. Hospodářsko-technické problémy Podkarpatské Rusi. In *Podkarpatska Rus*. Bratislava : Klub přátel Podkarpatské Rusi, 1936, s. 107 – 119.
- MACHEK, Jakub. Češi jako „předvoj lidstva“. Představy o českém národě a jeho sousedech v ideálních světech meziválečné české utopické beletrie. In *Forum Historiae*, 2012, roč. 6, č. 2, s. 84 – 100 [online]. Dostupné na internete: <<https://www.forumhistoriae.sk/sk/clanok/cesi-jako-predvoj-lidstva-predstavy-o-ceskem-narode-jeho-sousedech-v-ideálních-svetech>> [07. 05. 2024]
- MAGOCSI, Paul Robert. *With Their Backs to the Mountains: A History of Carpathian Rus and Carpatho-Rusyns*. Budapest : Central European University Press, 2015. <https://doi.org/10.1515/9789633861073>

- MAGOCSI, Paul. *Carpathian Rus': A Historical Atlas*. Toronto : University of Toronto Press, 2017.
- MATULA, Pavol. Jubilejná Výstava východu ČSR v roku 1938. In *Kultúrne dejiny*, 2022, roč. 13, č. 1, s. 45 – 61. <https://doi.org/10.54937/kd.2022.13.1.45-61>
- McPHERSON, Michael. Review of Wealth and Poverty; the economic prerequisite to democracy by G. Gilder & D. Usher. In *Challenge*, 1982, roč. 24, č. 6, s. 60 – 64 [online]. Dostupné na internete: <<http://www.jstor.org/stable/40720028>> [09. 05. 2024] <https://doi.org/10.1080/05775132.1982.11470745>
- PEŠINA, Josef. *Školství na Podkarpatské Rusi v přítomnosti*. Praha : Státní nakladatelství, 1933.
- ПУШКАШ, Андрей. *Цивилизация или варварство: Закарпатье (1918 – 1945 г.г.)*. Москва : Европа, 2006. [PUŠKAŠ, Andrej. *Civilizace nebo barbarství: Zakarpátí (1918 – 1945)*. Moskva : Evropa, 2006.]
- RYCHLÍK, Jan – RYCHLÍKOVÁ, Magdaléna. *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918 – 1946*. Praha : Vyšehrad, 2016.
- SAID, Edward. Orientalism Reconsidered. In *Cultural Critique*, 1985, roč. 1, č. 1, s. 89 – 107. <https://doi.org/10.2307/1354282>
- Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930, Díl II. Část 3: Povolání obyvatelstva. Povolání a sociální rozvrstvení obyvatelstva podle národnosti (také cizinců) a podle náboženského vyznání. Praha : Státní úřad statistický, 1935.
- Statistická příručka republiky Československé*. Praha : Státní úřad statistický, 1932.
- ŠVORC, Peter. *Zakliata krajina. Podkarpatská Rus 1918-1946*. Prešov : Universum, 1996.
- ВЕГЕШ, Микола – ФЕДИНЕЦЬ, Чілла (ed.). *Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура*. Ужгород : Ліра, 2010. [VEHEŠ, Mykola a FEDYNEC, Csilla (ed.). *Zakarpátí 1919 – 2009: historie, politika, kultura*. Užhorod : Lira, 2010.]
- VEGES, Mykola et al. *Kárpátalja évszámokban 1867 – 2010*. Ungvár : Hoverla, 2011.

SUMMARY

Enlightenment Colonialism: Interwar Subcarpathian Rus and Czechoslovakia as a Unique Case in Postcolonial Studies

The topic of colonialism and the postcolonial debate have not been a prominent part of the historiography of Central Europe, particularly Czech historiography. But a broader and more critical examination of the criteria of colonialism and orientalism in the last decade allows us to admit a change in the status quo in this direction. For example, Czech sociologist Stanislav Holubec questioned the colonial exceptionalism of the Czechia and Czechs in relation to Subcarpathian Rus in his publication (2014). This is a peripheral region in the Eastern Carpathians, inhabited by Rusyns, which in the period 1918 – 1939 belonged to the Czechoslovak Republic (it was the Czechs who were the state-forming nation in it). Subcarpathian Rus was at a much lower level of economic and socio-political development than the Czech lands. In addition, Subcarpathian Rus was clearly outside

the Czech ethno-cultural space. Based on these facts, we can conclude that the relations between the two entities were not just unequal but had features of the relations between a metropolis and a colony.

Given the unitary nature of the interwar Czechoslovakia, we use the metropolis-colony role model in relation to the Czechia and Subcarpathian Rus only as a matter of methodology. Our aim is to test the criteria of colonialism in relation to the two mentioned entities in order to develop a critical theory of their relationship. Our goal is also to refute the narratives of Soviet historiography about the “colonial rule of the Czech bourgeoisie” in Subcarpathian Rus. In the text we attempt to answer the following research questions. What criteria of colonialism (administrative control, economic exploitation, cultural intervention) can be applied to the relations between the Czechia and Subcarpathian Rus? Is the concept of colonialism acceptable in this issue? Can we formulate a unique model of colonial relations for this issue?

As a result of the analysis, the following conclusions were formulated. In terms of administrative control, the metropolis (Prague) abused centralist approaches to governing Subcarpathian Rus. In particular, the autonomy promised by the post-war treaties were not provided. In addition, the majority of administrative personnel here were formed from resettled Czechs. Such an approach can be explained by objective domestic political conditions, due to which autonomy for Subcarpathian Rus would have caused a conflict in Slovakia and the Sudetenland. It is also worth considering the strategic and military importance of Subcarpathian Rus as the only territorial bridge between Czechoslovakia and Romania. However, the maintenance of systemic centralism for 20 years was partly a consequence of orientalist prejudices towards the local population and the conviction that it was incapable of self-government. This eventually provoked discontent and the growth of autonomist sentiments.

Regarding economic exploitation, the situation was not so clear-cut. On the one hand, Czech economic agents had some advantages in Subcarpathian Rus in terms of qualification and experience. For example, Czech businesses could easily conquer the sales market here. It is worth noting that for the highly monopolized market economy of Czechoslovakia, there was nothing discriminatory in the fierce competition; business in Subcarpathian Rus was initially much weaker economically. On the other hand, Subcarpathian Rus received subsidies from the state budget. Over 13 years (1919 – 1932), the budget deficit of Subcarpathian Rus amounted to approximately CZK 1,450,000,000. Covering this difference obviously fell mainly on Czech taxpayers. So, Czechoslovakia made significant investments in the infrastructure and human capital of Subcarpathian Rus, while only a narrow circle of Czech entrepreneurs could have any benefits here. This demonstrates that the metropolis didn't seek to discriminate against the „colony”, but to equalize regional living standards.

As for the change in the culture of the “colony” by the metropolis, it generally didn't have a larger scale. On the contrary, the interwar period became a time of broad liberalization and democratization for Subcarpathian Rus. The region's population were equal citizens of Czechoslovakia enjoying constitutional rights, including universal suffrage. Local cultural development has reached a significant pace thanks to investments in the education system. Czechoslovakia as a state intervened where it was needed, for example by secularizing public

institutions in the spirit of the “kulturkampf”. It had, among other things, a dramatic effect on the modernization of society. But at the same time, the state provided broad cultural freedom, which gave impetus to the organic development of multicultural Subcarpathian Rus. The Czech officials working here, being representatives of a more “mature” political culture, played an important supportive role in these processes. They were catalysts and at the same time balancers of local public life.

After all, we can talk about “Czech colonialism” only conditionally, because it brought more positives than negatives for Subcarpathian Rus. It cannot be denied that there are elements of colonialism in it, such as orientalism, specific aspects of economic influence or administrative control. But taking into account the fundamental contribution of Czechoslovakia and Czechs to the cultural and political development of Subcarpathian Rus, the term “Enlightenment colonialism” (the less controversial term “democratic elitism” is also appropriate) is suggested for their relations model. According to this model, the colony, which is in an unequal and dependent position in relation to the metropolis, at the same time receives opportunities and investments on the path of transformation into a more sovereign and self-sufficient political, social and cultural entity. Probably the Czechoslovak Republic is still a “golden age” for Subcarpathian Rus, because it was the only state that did not bind it to itself and allowed it to choose its own path of development.

Mgr. Dmytro Erdeli
Univerzita Karlova,
Filozofická fakulta, Ústav hospodářských a sociálních dějin
CZ-11638 Praha 1, Nám. Jana Palacha 2
email: <dmitro.erdeli@gmail.com>
ORCID 0000-0002-7521-5036